

دستاوردهایی تاریخی از مکتوبات محمدکاظم هزارجریبی (متوفای ۱۲۳۶ قمری)

علی قنبریان^۱، علیرضا لیاقتی^۲

^۱ طلبه سطح ۴ حوزه علمیه (فقه و اصول) و پژوهشگر پسادکتری فلسفه اخلاق دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

^۲ استاد حوزه علمیه و دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته کلام گرایش امامت

چکیده

براساس نظریه عبدالحسین حائری (مصحح متون کهن و نسخه‌شناس)، «بازنویسی تاریخ علم براساس بازنویسی فهرس نسخ خطی»، می‌توان بسیاری از نظریه‌های علمی و دستاوردهای دانشمندان را از نسخه‌های خطی برجای‌مانده بازنویسی و تبیین کرد. یکی از دانشمندان اهل قلم ایرانی، محمدکاظم هزارجریبی استرآبادی است. زندگانی ایشان مصادف با دو سلسله پادشاهی زندیان (۱۱۶۳_۱۲۰۹ ق) و قاجاریان (۱۲۰۹_۱۳۴۴ ق) است. در این مقاله، برخی از اطلاعات تاریخی، براساس نسخه‌های خطی برجای‌مانده از ایشان کشف و تبیین شده است. در نوشتار حاضر از ۱ جدول و ۴ سند استفاده شده است. شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و از روش تبیینی تحلیلی پردازش اطلاعات صورت گرفته است. تمامی ارجاعات سندی به‌صورت درون‌متن (APA) بوده و از ۳۶ منبع (۲۵ اثر چاپ‌شده و ۱۰ نسخه خطی و ۱ پایگاه اینترنتی) استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی: محمدکاظم هزارجریبی استرآبادی، نسخه‌های خطی، عبدالحسین حائری، تصحیح و احیاء متون کهن.

مقدمه

از لابه‌لای دست‌نوشته‌های اندیشوران شیعی به‌ضمیمه گزارشاتی که تراجم‌نویسان و مؤلفان دایرةالمعارف‌های اسلامی و تاریخی و کتابشناسی ارائه داده‌اند و نیز اطلاعات ارزشمندی که نسخه‌پژوهان و احیاگران آثار پیشینیان از کتاب‌ها و تألیفات اندیشوران شیعی به‌دست آورده‌اند، می‌توان زوایای مختلف و مبهمی را از فضای تاریخی و اجتماعی و علمی روشن نمود و حال‌وهوای نویسندگان و جامعه علمی و وضعیت فرهنگی پیرامونی و حتی برخی اطلاعات شخصی ایشان را به‌گونه شایسته‌تری دریافت. این مطلب همان نکته‌ایست که برخی محققان بدان معترف‌اند. عبدالحسین حائری، بنابر نظریه «بازنویسی تاریخ علم براساس بازنویسی فهرس نسخ خطی»، معتقد است می‌توان بسیاری از نظریه‌های علمی و دستاوردهای دانشمندان را از نسخه‌های خطی برجای‌مانده بازنویسی و تبیین کرد.

با توجه به این نکته باید گفت مرحوم ملا محمدکاظم هزارجریبی حائری نیز از این قاعده مستثنا نبوده است. دستاوردهای تاریخی گوناگونی نسبت به زندگی شخصی و نیز آثار قلمی وی از دل آثار و تألیفات متنوع وی به‌دست می‌آید که اگر گزارشات کتابشناسان و تراجم‌نویسان را بدان بفزاییم، این مطالب حجم معتنابهی یافته و ارزش دوچندانی می‌یابد. این اطلاعات و دستاوردهای تاریخی اقسام گوناگونی داشته است که در مقاله حاضر در ضمن ۶ بخش به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. شخصیت‌شناسی محمدکاظم هزارجریبی؛
۲. هزارجریبی از دیدگاه دانشمندان؛
۳. تقسیم‌بندی آثار هزارجریبی؛
۴. پیرامون آثار نویسنده؛
۵. پیرامون زندگی شخصی نویسنده؛
۶. دست خط و اثر مهر.

۱. شخصیت‌شناسی محمدکاظم هزارجریبی

از آنجاکه تحقیقات محدودی در شناسایی شخصیت هزارجریبی صورت گرفته است، لازم است به واکاوی زندگی ایشان بپردازیم. محمدکاظم‌بن محمدشفیع‌بن محمدرضا حائری هزارجریبی مازندرانی استرآبادی، از پرکارترین دانشمندان و علما در عرصه تألیف و نگارش در موضوعات متنوع دینی در قرن دوازدهم و سیزدهم می‌باشد که در کتابهای تراجم و زندگینامه علما و در فهرست‌نگاریهای مربوط به آثار علمی و مکتوبات دانشمندان شیعه، نامش مکرر ذکر گشته است. هزارجریبی بیش از نیمی از عمر خود را در کربلا گذراند و در آنجا به تحصیل و تدریس مشغول بوده و همانجا رحلت کرده است. آرامگاه او نیز در جوار حرم حضرت اباعبدالله الحسین (ع) کنار مزار استادش سیدعلی صاحب ریاض قرار دارد. هزارجریبی در شمار شاگردان وحید بهبهانی و میرمحمد مهدی شهرستانی و سیدعلی صاحب ریاض است. پس از وفات وحید بهبهانی در کربلا مجلس درسی تشکیل داد و پس از اندک زمانی و بعد از سیدعلی صاحب ریاض در همان کربلا و در بین مردم مرجعیت یافت هر چند ایام ریاستش دوامی نیافت و پس از مدت کمی از دنیا رفت (سیدحسن امین، مستدرکات اعیان الشیعه، ج ۴، ص ۱۵۹).

۲. هزارجریبی از دیدگاه دانشمندان

برخی از دانشمندان و فضایی معاصر و متأخر هزارجریبی، از وی تمجید کرده و وی را در علم و عمل ستوده‌اند. گفتارهای آنان علاوه بر آنکه نمایان گر مقام و منزلت محمدکاظم هزارجریبی است، اطلاعات درخوری نیز درباره وی به‌دست می‌دهد. برخی از گفتارها:

الف) شیخ عباس محدث قمی (۱۲۹۴-۱۳۵۹ق) در کتاب «الفوائد الرضویه» از هزارجریبی یاد کرده و در وصف او نوشته است:

«العالم الفاضل من تلامذة محقق البهبهانی و من علماء عصر العَلَّامة الطباطبائی بحر العلوم، له كتاب فصل الخطاب فی الاحتجاج يشبه احتجاج الطبرسی. عندی منه نسخة. و يظهر من دار السلام للشيخ النوری الطبری إنه صاحب الرسائل و المصنّفات الكثيرة و ينقل عن بعضها.» (شيخ عباس قمی، الفوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة، ج ۲، ص ۹۲۷)

(ب) سیدحسن صدر (۱۲۷۲-۱۳۵۴ق) در «تكملة امل الامل» از هزارجریبی با عنوان «المولی محمد كاظم الهزارجریبی» یاد کرده و نوشته است: «فعلیم أنه من العلماء الاجل الافضل المصنّفين.» (سیدحسن صدر، تكملة امل الامل، ج ۵، ص ۴۷۲)

(پ) میرزا حسین محدث نوری & (۱۲۵۴-۱۳۲۰ق) صاحب مستدرک الوسائل: «العالم الفاضل الجلیل المولی محمد كاظم الهزارجریبی &» (میرزا حسین محدث نوری، دارالسلام فیما يتعلق بالرؤیا و المنام، ص ۱۶۷). ایشان در کتب متعددی مطالبی را از ملا محمد كاظم هزارجریبی نقل نموده و از مقام علمی ایشان تجلیل نموده است. در «نجم الثاقب» نیز از کتاب «مناقب» هزارجریبی نام برده و او را بدین عبارت یاد کرده است: «فاضل صالح، آخوند ملا كاظم هزارجریبی، تلمیذ استاد اكبر علّامه بهبهانی» (میرزا حسین طبرسی نوری، نجم الثاقب: در احوال حضرت ولی عصر صاحب العصر والزّمان بقیة الله الاعظم #، ج ۲، ص ۶۱۶).؛ کما اینکه در اوایل همان کتاب هم به عنوان «فاضل آقا آخوند ملا كاظم هزارجریبی» از وی یاد کرده است (میرزا حسین طبرسی نوری، نجم الثاقب: در احوال حضرت ولی عصر صاحب العصر والزّمان بقیة الله الاعظم #، ج ۱، ص ۴۰).

۳. تقسیم‌بندی آثار هزارجریبی

برای آنکه کلیه آثار هزارجریبی احصا شود و خوانندگان اطلاع از آن‌ها یابند، در جدول ذیل به معرفی آثار کلامی و غیرکلامی هزارجریبی می‌پردازیم. از جدول آثار هزارجریبی که در ذیل ترسیم کرده‌ایم، دانسته می‌شود که رنگ و بوی غالب بر آثار هزارجریبی، علم کلام و عقاید است. البته کلام هزارجریبی بیشتر نقلی (قرآن و روایات) است و به مباحث عقلی کمتر پرداخته است:

آثار غیرکلامی	آثار کلامی
۱. آداب العشرة	۱. ابواب احوال صاحب الزمان
۲. آداب نماز یومیّه و دعای منقوله	۲. اثبات الخلافة
۳. احادیث ملحقه	۳. اثبات الصانع و اصول دین
۴. الاربعون حدیثاً (چهل حدیث)	۴. احتجاجیه
۵. افلاکیه	۵. افضلیت ائمه از انبیا (تفضیل الائمة علی غیر جدّهم من الانبیاء/ البراهین الجلیّة فی تفضیل آل محمد علی جمیع البریّة)
۶. تاریخیه فی مقدار اعمار سادات البریّة	۶. اقناعیه
۷. تحفه بقیة الله	۷. الزام الملحدین در مطاعن ملای رومی و غیر او
۸. تذکرة الغافلین (تنبیه الغافلین)	۸. البرهان الجلیّة فی اثبات حقیه الاثنی عشریه
۹. ترجمان لغات القرآن المجید	۹. تحفه الاخیار
۱۰. ترجمه حدیث عنوان بصری	۱۰. تحفه المجاور
۱۱. تفسیر تبرائیّه	۱۱. تذکرة الاعجاز
۱۲. تقریراتی در اصول فقه	۱۲. تذکرة الفتن
۱۳. الحجّة البالغة فی شرح الاحادیث القدسیّه (ترجمه احادیث قدسی/ حجة بقیة الله)	۱۳. تذکرة المعاد
۱۴. خواص القرآن (فوائد التنزیل)	۱۴. ترجمه اعتقادات مجلسی
۱۵. درر الاخبار و جواهر الآثار	۱۵. توحیدیه
۱۶. الدرر الصافیة فی ترجمه بعض الكلمات القصار	

۱۶. جدلیه (ترجمة مناظرة بحرالعلوم)	لاميرالمؤمنين × (الدرر الصافية و الحكمة الشافية/ درة صافية و حکمت شافية)
۱۷. جواهر الاخبار و معتقد الاخبار	۱۷. دعائم الاسلام
۱۸. رافعة التوهم	۱۸. دوازده کلمه از تورات
۱۹. روحیه در کیفیت اخذ روح	۱۹. سلمانیه
۲۰. ضروریات دین	۲۰. عوالم
۲۱. عدلیه (جبر و اختیار)	۲۱. غایة العارفين
۲۲. عقائد حیدریه و معارف دینی	۲۲. فهرست کتب
۲۳. الغیبة للحجة	۲۳. گنج الشفاء و رافع الدعاء
۲۴. فصل الخطاب	۲۴. محبت نامه الهی
۲۵. فواید لطیفه	۲۵. محک الايمان
۲۶. کاشف العدل و بین الفضل	۲۶. مرشد الصبيان الى تلاوة القرآن (ارشاد الصبيان الى تلاوة القرآن)
۲۷. کاشف الغلو و هادی اهل العلو	۲۷. مناجات قرآنی
۲۸. کنز الفوائد (کفایة منصوریه/ کفایة مجاهدیه)	۲۸. منبه العوام على وجوب تقليد النائب العام عند خفاء الامام ×
۲۹. مباحله با مخالف حق و کیفیت نفرین و لعن ایشان	۲۹. منهاج العابدين (تحفة العابدين)
۳۰. مجمع الدرر در فضایل حضرت امیرالمؤمنین ×	۳۰. النقمات النازلة
۳۱. مجمع الفضایح لارباب القبایح	۳۱. هداية الغافلين
۳۲. محک النبیین فی شأن امیرالمؤمنین ×	۳۲. وسیلة النجاة
۳۳. معارف الانوار	۳۳. وضو و نماز
۳۴. معارف الائمة	
۳۵. معجزات	
۳۶. معراجیه	
۳۷. مناظره امام صادق × با زندیق	
۳۸. منبه الجهال على وصف ربيس اهل الضلال	
۳۹. منبه المغرورين	
۴۰. منبه الملحدين في رد الغالين	

نکته: رساله «فصل الخطاب» به زبان عربی بوده و آن مشتمل است بر احتجاج خالق بر خلق و احتجاج حضرت رسول^۷ بر کفار و بر اهل ادیان مختلف و احتجاج ائمه^۸ و اصحاب ایشان و علمای ملت ایشان بر مخالفین و ملاحده. آن را برای امتثال امر جناب مولانا آقا سید محمد، خلف العلماء الصالحین و خلف الاستاد رضوان الله علیه و علیهم نوشته است. (علی اکبر صفری، فهرست خودنوشت ملا محمد کاظم هزارجریبی "جشن نامه آیت الله رضا استادی"، ص ۹۰۷-۹۱۹)

۴. پیرامون آثار نویسنده

۱,۴. دوره نگارش

مرحوم هزارجریبی در سال ۱۲۳۵ق تصریح می کند که مدت سی سال مشغول تألیف و نگارش بوده است. «اما بعد، چنین گوید: عبدخاطی ابن محمد شفیع، محمد کاظم هزارجریبی عفی الله عن جرائمها، که جناب اقدس الهی به فضل و رحمت خود توفیقی به این ذره بی مقدار روزی کرده است که به برکت یاری حق عزوجل و به شفقت انظار لطف محمد و آل محمد علیه و علیهم السلام و الصلاة الباقيات ما دامت الارض و السماوات، در مدت سی سال عمر را در تتبع اخبار اهل بیت اطهار

علیههم صلوات الملك الغفار، و جمع و تألیف و ترجمه آن‌ها نمودم و با عدم قابلیت الحال که سال هزار که سال هزار و دویست و سی و پنج هجریست جمله‌ای از کتب و رسائل نوشتم و اکنون عدد آن‌ها را در این وریقات بحول الله و قوته ایراد می‌نمایم.» (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی «فهرست کتب»، قم، کتابخانه طبسی "امام رضا"، شماره بازیابی: ۶۰۰/۱۵) از این تصریح سه مطلب دانسته می‌شود:

(الف) طول عمر پژوهش‌های هزارجریبی

(ب) شروع دست‌به‌قلم‌شدن هزارجریبی: ۱۲۰۵ قمری است.

(پ) هزارجریبی «فهرست کتب» را در سال ۱۲۳۵ قمری، یعنی یک سال قبل از وفاتش نوشته است.

حجم زیاد و تنوع موضوعی آثار و مکتوبات و توانایی ایشان در نگارش به دو زبان عربی و فارسی گویای این مطلب است که علاوه بر اشتغال زیاد به تألیف و نگارش، بنا به تصریح خودش مدت زمان زیادی از عمر خود را صرف مطالعه و تتبع منابع مختلف به‌ویژه منابع روایی و کتاب‌های کلامی شیعه و سنی و نیز آثار تاریخی نموده است. نگارنده معتقد است اگر مستندسازی آثار وی صورت پذیرد، صحت این مدعا بر هر محقق و پژوهشگری عیان‌تر می‌گردد. برای مثال اثری مانند «مجمع الفصایح» که در موضوع نقد خلفا و غاصبان حکومت علوی نگاشته شده است، حجم عظیمی از منابع روایی به‌ویژه کتاب‌های روایی اهل سنت مورد توجه مؤلف بوده است.

۲.۴. فهرست خودنوشت

در بین مخطوطات مربوط به آثار مرحوم هزارجریبی به دو فهرست خودنوشت برخورد می‌کنیم که تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند و قطعاً این فهرست‌ها دو بار توسط وی تنظیم شده است:

(الف) یک‌مرتبه در سال ۱۲۳۵ قمری که نسخه آن در کتابخانه طبسی (امام رضا) به شماره بازیابی ۶۰۰/۱۵ موجود است. هزارجریبی در اوایل رساله، تصریح کرده است که نگارش آن در سال ۱۲۳۵ قمری است (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی «فهرست کتب»، قم، کتابخانه طبسی "امام رضا"، شماره بازیابی: ۶۰۰/۱۵).

(ب) نسخه‌ای دیگر از «فهرست کتب» هزارجریبی به شماره بازیابی: ۴۷۱/۲ در کتابخانه طبسی (امام رضا) وجود دارد که متفاوت از فهرست قبلی است و تاریخ نگارش آن معلوم نیست. علی‌اکبری صفری تاریخ نگارش این فهرست را سال‌ها پیش از فهرست اول گزارش کرده است (علی‌اکبر صفری، فهرست خودنوشت ملا محمدکاظم هزارجریبی "جشن‌نامه آیت‌الله رضا استادی"، ص ۹۱۰) هزارجریبی در این فهرست هنگام یاد از استادش بحرالعلوم، از عبارت دعایی «روح الله روحه» استفاده کرده است که دال بر آن است که هنگام نگارش فهرست دوم، بحرالعلوم از دنیا رفته است. با توجه به آنکه بحرالعلوم سال ۱۲۱۲ قمری از دنیا رفته است، دانسته می‌شود که فهرست دوم قبل از ۱۲۱۲ قمری نوشته نشده است.

هرچند فهرست دوم ناقص‌تر می‌نماید که شاید دلیل اصلی حکم به تقدم زمانی آن هم همین مطلب بوده اما با توجه به اینکه نام آثاری در آن آمده که بعد از ۱۲۳۰ ق تألیف شده لذا فاصله چندانی با هم ندارند. مانند مرشد (ارشاد) الصبیان که در سال ۱۲۳۲ ق نوشته شده است.

تفاوت این دو رساله در تعداد آثاری است که مرحوم هزارجریبی از نگاشته‌های خود معرفی کرده است. در فهرست اول نام ۴۷ اثر را ذکر کرده و در فهرست دوم ۴۱ اثر را معرفی می‌نماید.

در فهرست اول نام ۹ اثر را ذکر می‌نماید که در فهرست دوم بدانها اشاره نشده و در فهرست دوم هم ۴ اثر وجود دارد، که در فهرست اول نیست.

در نتیجه مجموعاً ۵۱ اثر خود را در این دو فهرست معرفی کرده و حتی به حجم نگارش و سطور آن‌ها نیز اشاره می‌نماید.

۳،۴. تعداد رساله‌ها

بنابه گزارشات دایرةالمعارف‌های مختلف شیعه و غیرشیعه و نیز تراجم‌نگاری‌ها و نیز دو فهرست خودنوشت مرحوم هزارجریبی، آثار متعددی به ایشان نسبت داده شده است. مرحوم هزارجریبی در «فهرست خودنوشت» اول و دوم مجموعاً ۵۱ نگاشته خود را نام برده است اما آقابزرگ در «الذریعه» ۶۵ اثر و در «طبقات اعلام الشیعه» ۴۵ کتاب و سیدحسن امین در «مستدرکات اعیان الشیعه» ۲۷ رساله و در منابع و فهرست‌های مختلف کتابخانه‌های خطی ۵ اثر دیگر نام برده شده که با حذف اضافات و تکرارها، مجموع آن‌ها به بیش از هفتاد اثر می‌رسد.

ناگفته نماند که در این میان، بعضی آثار دو نام داشته (مانند رساله «خواص القرآن» با نام دیگر «فوائدالتنزیل» یا «رساله فی الصلاة» که «آداب نماز یومیه» هم نامیده می‌شود) یا از برخی در «فهرست خودنوشت» ایشان نامی به میان نیامده است (مانند کتاب فقهی «عماد العمل و العاصم من الخطأ و الزلل») یا اساساً کسی آن را ذکر نکرده است (مانند رساله «فوائد لطیفه»). البته باید توجه داشت که بررسی آثار مرحوم هزارجریبی و نکات تخصصی‌تر مانند صحت انتساب اثر به نویسنده و نسخ متعدد و نیز روش تألیف، به نگارش مقاله دیگری نیاز دارد که ان شاء الله در مجالی دیگر بدان می‌پردازیم. لازم است ذکر شود که تاکنون ۷۳ اثر از تألیفات مرحوم هزارجریبی به فارسی و عربی در بین نسخ خطی کتابخانه‌های مختلف به‌دست نگارندگان مقاله حاضر تهیه شده که برخی از آن‌ها پس از تصحیح و مقابله و تحقیق چاپ گردید و برخی دیگر در شرف چاپ یا تحقیق و تصحیح می‌باشند.

۴،۴. اولین اثر

با توجه به سابقه بیش از سی‌ساله تألیف و نگارش مرحوم هزارجریبی و تصریح وی به این مطلب در سال ۱۲۳۵ق، اولین کتاب و اثر وی باید در سال‌های ابتدای قرن سیزدهم (بعد از سال ۱۲۰۰ق) نوشته شده باشد. در «فهرست خودنوشت» تصریح شده بر اینکه اولین اثر ایشان کتابی با موضوع اخلاق بوده به زبان عربی که عنوانی برای آن ذکر ننموده است («و یک جلد آن در اخلاق است و آن دوازده‌هزار بیت است. و آن اول تألیف فقیر بود.» فهرست خودنوشت اول بنابر مقاله آقای علی‌اکبر صفری) و تاریخی نیز از آن تألیف گزارش نداده است اما بنابر گزارشی که از کتاب «طبقات اعلام الشیعه» درباره آثار مرحوم هزارجریبی ارائه شده و در آن تاریخ نگارش کتاب «مجمع‌الفضایح» را سال ۱۲۰۴ق گزارش کرده است (محمدمحسن آقا بزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۶۵)، می‌توان به‌طور قطع تاریخ تألیف این اثر اخلاقی را قبل از ۱۲۰۴ق دانست.

۵،۴. آخرین اثر

با توجه به این که تاریخ دقیق اتمام برخی آثار روشن نیست اما تا حدی می‌توان تشخیص داد که بعد از تهیه دو «فهرست خودنوشت» توسط مرحوم هزارجریبی که یکی از آن‌ها در سال ۱۲۳۵ق که یک سال قبل از وفات او بوده تهیه شده است، باز هم او توفیق داشته تا تألیفاتی را به نگارش در آورد که در فهرست نامی از آن‌ها نیست. به نظر می‌رسد دو اثر محتملاً آخرین آن‌ها باشند:

۱. کتاب «الدرة الصافية» که نویسنده تاریخ اتمامش را به ابجد عبارت کد غریب قرار داده که برابر با ۱۲۳۶ق می‌باشد.
  ۲. کتاب «فوائد لطیفه»؛ زیرا در اوایل رساله چنین آمده است: «و اکنون که سال هزار و دویست و سی و شش است قریب به هزار سال است که عرش تا ثری به برکت آن جناب بر پا است که خلق با وفور معاصی هلاک نمی‌گردند.» (محمدکاظم هزارجریبی، رساله خطی فوائد لطیفه، قم، فیضیه، شماره نسخه: ۱۲۳۹/۶)
- از تاریخی که نوشته شده است، دو مطلب دانسته می‌شود:
- الف) رساله «فوائد لطیفه» در سال ۱۲۳۶ قمری نگاشته شده است؛
- ب) مؤلف تا سال ۱۲۳۶ قمری زنده بوده است.

۶،۴. تقدیم و تأخر آثار

ترتیب آثار مرحوم هزارجریبی منوط به دانستن تاریخ تألیف و اتمام آنهاست. این مسئله در مورد برخی آثار محقق گشته اما در بسیاری دیگر چنین چیزی رخ نداده است. برخی از تاریخ‌ها در نسخ خطی گرچه به دوره حیات مولف بر می‌گردد اما تاریخ کتابت آن توسط کاتب یا ناخس است نه اتمام آن توسط نویسنده. از سوی دیگر یکی دیگر از راه‌های دریافت ترتیب کتاب‌ها، مراجعه به متن آثار نویسنده است که خود شواهد و قرائنی را ارائه می‌دهد که تا حدی بتوان تاریخ اثر یا بازه احتمالی نگارش آن را به دست آورد.

این شواهد و قرائن به چند گونه می‌باشد:

۱،۶،۴. در بین مطالب کتاب به تاریخ آن ایام اشاره نماید

رساله «افلاکیه» در سال ۱۲۲۵ قمری نگاشته شده است. زیرا در ابتدای فصل دوم که درباره «عدد افلاک» است، چنین آمده است:

«بدانکه مشهور میان علما در این زمان ما که سال هزار و دویست و بیست و پنج هجرت است و صلوات خدا بر هجرت‌کننده و آل‌طاهرین او باد، آن است که...» (محمدکاظم هزارجریبی، نجوم در اسلام: تصحیح رساله افلاکیه، ص ۲۷).

۲،۶،۴. استفاده از حروف ابجد برای تعیین تاریخ تألیف کتاب

در کتاب «دره الصافیة و حکمة الشافیة» (از این کتاب با نام‌های «الدرر الصافیة» یا «الدرة الصافیة و الحکمة الشافیة» نیز در منابع مختلف نام برده شده است) چنین آورده است: «دریست از دُرّ و جوهر نفیسیست از جواهر که یافت نمی‌شود در هیچ معدنی از معادن مگر معدن وحی و نهایت و نفاست و قرابت به هر سعی حاصل نشده است مگر به توفیق الهی حاصل شده است به کدّ غریب و کدّ غریب ماده تاریخ تألیف این رساله است.»

کلمه «کدّ غریب» به حساب ابجد برابر است با ۱۲۳۶ ق (کدّ غریب: ک ۲۰ - د ۴ - غ ۱۰۰۰ - ر ۲۰۰ - ی ۱۰ - ب ۲)

۳،۶،۴. ذکر نام برخی افراد و اشاره به زنده بودن یا درگذشت ایشان

نمونه اول: هزارجریبی در فرازی از رساله «تحفة المجاور» نام استادش، سیدعلی طباطبایی صاحب «ریاض المسائل» را آورده است و بعد از آن دعای «ادام الله مجده» را به کار برده است (محمدکاظم هزارجریبی، رساله «تحفة المجاور»، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۴۵۲۷/۶؛ رساله «تحفة المجاور»، کتابخانه مروی، شماره بازیابی ۹۲۴/۳؛ رساله «تحفة المجاور»، کتابخانه مروی، شماره بازیابی ۹۵۲/۳).

بنابراین دانسته می‌شود که سیدعلی طباطبایی در زمان نگارش رساله «تحفة المجاور» زنده بوده است و از آنجا که وفات سید ۱۲۳۱ قمری است، می‌فهمیم که رساله قبل از ۱۲۳۱ قمری نوشته شده است.

نمونه دوم: هزارجریبی رساله «جدلیه» را که درباره مناظره علامه بحر العلوم با یهودیان ذوالکفل است، قبل از سال ۱۲۱۲ قمری ترجمه نکرده است زیرا هنگام ذکر نام استادش (علامه بحر العلوم) از عبارات دعایی همچون «رحمه الله» و «رضوان الله علیه» استفاده می‌کند و علامه بحر العلوم طبق تصریح سیره‌نویسان در سال ۱۲۱۲ قمری از دنیا رفته است. محمدکاظم هزارجریبی در فرازی از رساله «جدلیه» چنین آورده است:

«جناب سید، خاتم علمای مجتهدین و خلاصه فضایل مؤیدین علامه زمان و فهامة دوران، سیدمحمد مهدی بن سیدمرتضی بن سیدمحمد الحسنی الحسینی الطباطبایی رضوان الله علیه و رفع الله فی الخلد مقامه.» (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی جدلیه، تهران، کتابخانه ملی، شماره نسخه: ۱۴۶۲۸-۵).

نمونه سوم: هزارجریبی در رساله «منبه الجهال» هنگام ذکر نام سیدمحمد مهدی بحر العلوم و محمدعلی آل‌آقا کرمانشاهی و میرزا محمد مهدی شهرستانی، از عبارت دعایی «رضوان الله علیهم» استفاده کرده است. این عبارت نمایان‌گر آن است که هنگام نگارش «منبه الجهال» سه دانشمند مذکور رحلت کرده‌اند. بررسی تاریخ وفات آن‌ها، سال نگارش «منبه الجهال» را شفاف‌تر می‌کند. سیدمحمد مهدی بحر العلوم در ۱۲۱۲ قمری وفات کرده و آقا محمدعلی آل‌آقا کرمانشاهی و سید محمد مهدی موسوی شهرستانی، متوفای ۱۲۱۶ قمری هستند. همچنین در رساله مذکور (منبه الجهال) هنگام ذکر نام میرزا ابوالقاسم قمی

از عبارت دعایی «اطال الله عمره و بقاءه» استفاده کرده است و از این دعا فهمیده می‌شود که هنگام نگارش رساله، وی در قید حیات بوده است. میرزا ابوالقاسم قمی در سال ۱۲۳۱ قمری وفات کرده است. بنابراین با کنار هم قرار دادن این تاریخ‌ها دانسته می‌شود که رساله «منبه الجاهل» بین سال‌های ۱۲۱۶ قمری تا ۱۲۳۱ قمری نگاشته شده است. پس تاریخ ۱۲۳۸ قمری که در انتهای نسخه «منبه الجاهل» به شماره ۵-۳۲۱۴۹ از کتابخانه ملی ایران ذکر شده است، از کاتب و نسخ است نه از هزار جریبی. الف) سید محمد مهدی بحر العلوم از اساتید محمد کاظم هزار جریبی است. سید محمد مهدی بن سید مرتضی طباطبایی نجفی بحر العلوم (۱۱۵۵-۱۲۱۲ق)، فقیه، محدث، حکیم، ادیب و سرودمان آل بحر العلوم و رئیس حوزه علمیه نجف و مرجع شیعیان در روزگار خود بود. مورخان نقل کرده‌اند که سید مهدی به عنوان دانشجو برای استفاده از محضر درس فیلسوف بزرگ، میرزا سید محمد مهدی اصفهانی به خراسان سفر کرد. مدت ۶ سال در آنجا اقامت گزید و بالاترین بهره‌ها را از استاد خود گرفت. میرزا اصفهانی که از هوش سرشار شاگردش شگفت‌زده شده بود، روزی در اثنای درس خطاب به او گفت: «انما انت بحر العلوم» (به راستی تو دریای دانشی) و از آن لحظه سید به این لقب مشهور شد و امروز خانواده بحر العلوم از خانواده‌های معروف و مشهور نجف اشرف می‌باشند و چهره‌های شاخصی در علم و عمل در بین آنان وجود دارد. هزار جریبی در رساله «جدلیه» چنین ایشان را توصیف می‌کند: «خاتم علمای مجتهدین و خلاصه فضایل مؤیدین علامه زمان و فهامة دوران، سید محمد مهدی بن سید مرتضی بن سید محمد الحسنی الحسینی الطباطبایی رضوان الله علیه و رفع الله فی الخلد مقامه... احدی از علمای سلف به فکر و دانش مثل او نبودند.» (محمد کاظم هزار جریبی، فضایل و کرامات علامه سید محمد مهدی بحر العلوم، ص ۳۹-۴۰ و ۴۳).

ب) آقا محمد علی آل آقا کرمانشاهی (۱۱۴۴ق - ۱۲۱۶ق)، فرزند وحید بهبهانی و نویسنده کتاب «خیراتی: در ابطال طریقه صوفیه».

پ) سید محمد مهدی موسوی شهرستانی متوفای ۱۲۱۶ قمری. وی مؤسس خاندان شهرستانی در ایران و عراق است. ایشان از شاگردان نامدار وحید بهبهانی بوده و عده بسیاری از علما مانند سید دلدار علی نقوی هندی، سید محمد مهدی قاضی تبریزی، شیخ اسد الله صاحب مقابس، سید عبدالله شبر، و سید عبدالرسول زنوزی در زمره شاگردان ایشان بوده‌اند.

نمونه چهارم: «و ایضاً حقیر از جناب آقا محمد باقر بهبهانی & شنیدم که مرد تاجری از اهل ایران به فرنگ رفت برای تجارت پس در فرنگ عاشق دختری از فرنگیان شد و خواهش تزویج آن نمود. فرنگیان به جهت مخالفت دین او و ایشان، راضی نشدند» (محمد کاظم هزار جریبی، احوال مردگان در قبرستان وادی السلام، ص ۷۵).

این نمونه را هزار جریبی از محمد باقر اصفهانی معروف به وحید بهبهانی، (۱۱۱۷ق، اصفهان - ۱۲۰۵شوال ۱۲۰۵ق، کربلا) نقل می‌کند. گرچه نمونه ذیل مربوط به امور خارق العاده و محالات عرفی است، اما گزارش دهندگان آن‌ها دو تن از علمای باتقوا و پرهیزکار هستند. از عبارت «و ایضاً حقیر از جناب آقا محمد باقر بهبهانی & شنیدم» دو مطلب دانسته می‌شود:

الف) هزار جریبی محضر وحید بهبهانی را درک کرده و از وی بهره برده است.

ب) هنگام نگارش رساله «تحفة الاخیار» توسط هزار جریبی، وحید بهبهانی از دنیا رفته است. بنابراین، رساله بعد از ۱۲۰۵شوال ۱۲۰۵ قمری نوشته شده است.

۴,۶,۴. ذکر نام کتابی در متن اثر دیگر

مرحوم هزار جریبی در لابه لای عبارات برخی کتاب‌ها، معمولاً نام دیگر تألیفات و آثار را ذکر می‌کند یا به آن‌ها ارجاع می‌دهد. در نتیجه روشن می‌شود این کتاب پس از آن آثار نگاشته شده است. نمونه‌های متعددی را می‌توان ذکر کرد:

نمونه اول: در کتاب «محک الایمان» می‌نویسد: «چنان‌که در کنز الفوائد قلیلی از اوصاف شیعه را که اخبار بر آن‌ها وارد شده است ذکر کردم.» (محمد کاظم هزار جریبی، پنج رساله از محمد کاظم هزار جریبی: محک النبیین فی شأن امیر المؤمنین × سلمانیه محک الایمان رافعة التوهم ناشناخته، ص ۹۵).

پس «کنز الفوائد»، قبل از «محک الایمان» نوشته شده است.

نمونه دوم: در رساله «محک النبیین» می‌گوید: «و فقیر با عدم قابلیت، ذره‌ای از آن را در رساله «برهانیه کوچک» و در رساله «جواهر الاخبار» و غیر آن‌ها اشاره کردم.» (محمدکاظم هزارجریبی، پنج رساله از محمدکاظم هزارجریبی: محک‌النبیین فی شأن امیرالمؤمنین × سلمانیه محک‌الایمان رافعة التوهم ناشناخته، ص ۵۳).

نمونه سوم: در کتاب «کنزالفوائد» نوشته است: «این قلیلی است از اخبار فضایل علم و بسیاری از آن اخبار را در کتاب «غایة العارفین» ذکر کردم.» یا در جای دیگر از همین کتاب آورده: «حقیر قلیلی از شجاعت آن سرور را در کتاب «معارف‌الانوار» ایراد نموده‌ام.» (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی کنزالفوائد، قم، کتابخانه طبسی (امام رضا)، شماره نسخه: ۳۶۶/۱)

نمونه چهارم: در رساله «اقناعیه» آورده است: «و حقیر با عدم قابلیت بسیاری [از] آن‌ها را به فضل و منّ خدا در کتاب «معارف‌الانوار» و «معارف‌الائمه» و سایر آن‌ها ایراد نموده ام و این رساله مختصره گنجایش ذکر آن‌ها را ندارد.» (محمدکاظم هزارجریبی، مجموعه آثار محمدکاظم هزارجریبی: کاشف العدل اقناعیه برهانیه، ص ۱۱۴)

این دو اثر در آخرین سال حیات مرحوم هزارجریبی به رشته تألیف درآمدند اما از آنجا که از ماه اتمام این آثار ذکر به میان نیامده، تشخیص آنکه کدام اثر آخرین تألیف وی می‌باشد، ممکن نیست.

نمونه پنجم: در رساله «کاشف‌العدل»، به رساله «معارف‌الانوار» اشاره کرده و تعداد مجلدات آن را ذکر کرده است: «رجوع کن به کتاب بزرگی که حقیر در توحید و عدل نوشتم و آن یک جلد از هشت مجلد «معارف‌الانوار» است.» (محمدکاظم هزارجریبی، مجموعه آثار محمدکاظم هزارجریبی: کاشف العدل اقناعیه برهانیه، ص ۴۹)

معارف‌الانوار: این کتاب مهم‌ترین و بزرگ‌ترین کتابی است که ایشان تألیف نمودند در ۸ جلد خطی. ۳ جلد آن یعنی جلد دوم و سوم و چهارم در رابطه با امیرالمؤمنین × می‌باشد در ۱۰۰ باب. جلد دوم تا باب ۵۸ می‌باشد و جلد سوم تا باب ۸۳ که در فضائل و احکام و صد مورد از قضاوت آن حضرت می‌باشد و باقی مطالب در جلد چهارم آمده است. جلد هفتم این کتاب درباره حضرت ولی عصر # است و در این جلد بیش از ۸۰ معجزه از ایشان را نقل کرده است. تاریخ اتمام این جلد سال ۱۲۲۳ قمری می‌باشد. (مقاله علیرضا لیاقتی در پایگاه اطلاع‌رسانی <http://www.emamat.ir>)

نمونه ششم: در رساله «منبه‌المغرورین» نام رساله «برهانیه» را برده و برخی از ویژگی‌های آن را بیان کرده است؛ لذا زمان نگارش «برهانیه بزرگ/ البرهان الجلیه فی اثبات حقیقه الاثنی عشریه» بر «منبه‌المغرورین» مقدم است: «و دلیل امامت آن بزرگواران را در «برهانیه» ایراد نمودم از براهین عقلیه و قرآنی و اخباریه و اوصافیه.» (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی منبه‌المغرورین، تهران: کتابخانه ملی، ش: ۵۳۲۱۴۹)

نمونه هفتم: هزارجریبی در رساله «منبه‌الجهال» نام رساله «الزام‌الملحدین و ارشاد‌المنصفین» را ذکر می‌کند. پس، «منبه‌الجهال» مؤخر از آن نگاشته شده است:

«اما احوال صاحب مثنوی و سعدی پس آن‌ها را در رساله «الزام‌الملحدین و ارشاد‌المنصفین» قدری بیان کردم.» (محمدکاظم هزارجریبی، نقد و مذمت حافظ شیرازی: تصحیح و احیاء رساله منبه‌الجهال، ص ۳۲)

نمونه هشتم: در رساله «منبه‌المغرورین» گوید که کرامات دروغ ابراهیم ادهم را در رساله «الزام‌الملحدین» بازگو کرده است (محمدکاظم هزارجریبی، سنجش و نقد فلسفه و عرفان: تصحیح رساله منبه‌المغرورین، ص ۲۱۷). از این گفته درمی‌یابیم که نگارش «الزام‌الملحدین» مقدم بر «منبه‌المغرورین» است.

نمونه نهم: هزارجریبی در رساله «فوائد لطیفه» اشاره به رساله «جواهر الاخبار» می‌کند:

«حق تعالی در حال، علم آن چیز را به ایشان الهام می‌نمود و این الهام بهترین اقسام علم ایشان بود زیرا که این قسم علم متصل است به دریای علم غیرمتناهی جناب اقدس الهی و از همه سی طریق علم، این طریق بهتر است چنان‌که در رساله «جواهر الاخبار» این را ذکر کردم واللّه یهدی من یشاء الی صراط مستقیم.» (محمدکاظم هزارجریبی، در مکتب اسلام: تصحیح رساله فوائد لطیفه، ص ۱۰۴). پس، «فوائد لطیفه» متأخر از «جواهر الاخبار» نوشته شده است.

نمونه دهم: هزارجریبی در اواسط رساله «فوائد لطیفه» به هدف از نگارش رساله «البراهین الجلیّة فی تفضیل آل محمد علی جمیع البریّة» اشاره کرده است. از این تصریح دانسته می‌شود که «البراهین الجلیّة» قبل از «فوائد لطیفه» نوشته شده است.

۷.۴. فهرست آثار با توجه به تاریخ نگارش

این فهرست مبتنی بر اطلاعاتی است که تاکنون به دست نگارندگان رسیده و قطعاً در صورتی که برخی کتاب‌ها تصحیح و مقابله شده و متن آن‌ها مورد بررسی و دقت نظر قرار گیرد، شاهد دستاوردهای تاریخی بیشتری خواهیم بود. قبل از ۱۲۰۴ق: کتاب اخلاق. با توجه به نسخ خطی موجود این کتاب، احتمال دارد همان نسخه خطی کتاب «وسيلة النجاة» باشد که به هزارجریبی نسبت داده شده است.

۱۲۰۴ق: مجمع الفضايل لارباب القبایح. «مجمع الفضايل لارباب القبایح» ... فرغ منه فی ۱۲۰۴ق (محمد محسن آقابزرگ تهرانی، الذریعة الى تصانیف الشيعة، ج ۲۰، ص ۳۹).

احتمالاً قبل از ۱۲۱۰ق: تحفة الاخيار. این تاریخ با توجه به احتمالی است که از این عبارت کتاب تحفه الاخيار به دست آمده: «و از جمله نقل‌های غریبه که در این زمان ما واقع شده است که چند سال بعد از هزار [و] دویست هجریست و ذکرش مناسب این مقام است، آنست که ملا کاظم هزارجریبی مؤلف این رساله گوید که حقیر از جناب ملا سعید قراداغی.» (محمد کاظم هزارجریبی، احوال مردگان در قبرستان وادی السلام، ص ۸۹)

با توجه به تاریخی که در رساله «تحفة الاخيار» ذکر شده است، ایشان در سال تقریباً ۱۲۰۰ قمری یا کمی بعد از آن، به تألیف و نگارش رساله «تحفة الاخيار» مشغول بوده است. از تاریخ مذکور علاوه بر آنکه سال تقریبی نگارش رساله «تحفة الاخيار» به دست می‌آید، چنین برداشت می‌شود که مرحوم هزارجریبی در حدود سال ۱۲۰۰ قمری (۳۶ سال قبل از وفاتش) دستی به قلم داشته و به نویسندگی مشغول بوده است.

همچنین در آن رساله مطالبی را از ملا سعید قراداغی ساکن در نجف اشرف بدون واسطه نقل می‌کند و فضل و شایستگی وی را تمجید می‌کند. لازم است تحقیقاتی درباره ملا سعید قراداغی و ارتباطش با محمد کاظم هزارجریبی صورت گیرد.

احتمالاً قبل از ۱۲۲۰ق: الجدلیه و معارف الانوار. «الجدلیه» بعد از وفات سید بحر العلوم (درگذشته ۱۲۱۲ق) تحریر شد. برخی مجلدات «معارف الانوار» در سال ۱۲۲۳ق پایان یافته اما ظاهراً تاریخ شروع تألیف کتاب و اتمام برخی مجلداتش پیش از سال ۱۲۲۰ق بوده است؛ مضافاً بر این که بسیاری از کتاب‌ها و رساله‌های بعدی را به این کتاب ارجاع داده است.

۱۲۲۰ق: فواید التنزیل (عربی) - خواص القرآن (ترجمه فارسی فواید التنزیل).

«فواید التنزیل» بنا به تصریح مؤلف در «فهرست خودنوشت» به زبان عربی است و ترجمه آن به نام «خواص القرآن» توسط خود مؤلف صورت گرفته است؛ لذا از ترجمه هم به «فواید التنزیل» تعبیر نموده است. به همین دلیل، تاریخ تألیف «فواید التنزیل» عربی به احتمال فراوان قبل از تاریخ تألیف «خواص القرآن» در سال ۱۲۲۰ق است. بخشی از متن انتهایی کتاب: «تمام شده است فواید التنزیل به دست مؤلف ذلیل در روز چهارشنبه بیست [و] ششم ماه ربیع الثانی در کربلای معلی علی ساکنه الف آلاف التحية و الثناء در سال هزار و دویست [و] بیست از هجرت نبوت صلوات الله و سلامه علی من هاجر و آله حامداً لله و مصلياً علی رسوله و آل بيته^۱ سنة ۱۲۲۰». (محمد کاظم هزارجریبی، مجموعه آثار محمد کاظم هزارجریبی «خواص القرآن»، ص ۱۳۴)

قبل از ۱۲۲۲ق: معارف الاثمه - تبری (عربی) - غایة العارفين. در کتاب «کنز الفوائد» از کتاب «معارف الاثمه» یاد کرده و از سوی دیگر در این اثر از کتاب «معارف الانوار» هم نام برده است. در کتاب «کنز الفوائد» از دو کتاب «تبری» و «غایة العارفين» ذکری به میان آمده است.

۱۲۲۲ق: عماد العمل - کنز الفوائد. تاریخی که برای این دو کتاب ذکر شده است، در داخل متن نسخه‌ها ذکر شده است.

۱۲۲۳ق: احوال حضرت حجت. در انتهای متن نسخه خطی آمده است:

در روز ۱۳ شهر جمادی‌الاول در سال هزار و دویست و بیست و سه به اتمام رسیده است و این کتاب در حقیقت مجلدات آخر کتاب معارف‌الانوار هست.

جلد ثانی احوال حضرت صاحب

در روز ۱۲۲۳ شهر جمادی‌الاول در سال هزار و دویست و بیست و سه به اتمام رسیده است الحمدلله رب العالمین بعد از ۱۲۲۳ق: عدلیه - دعائم الاسلام - کاشف‌العدل - افضلیت ائمه^ه. نام کتاب‌های «معارف‌الانوار» و «معارف‌الائمه» در رساله «افضلیت ائمه^ه» موجود است.

قبل از ۱۲۲۵ق:

- (الف) تذکره الفتن: در کتاب «برهانیه کبری» نام این کتاب ذکر شده است.
  - (ب) الزام الملحدین - ارشاد المنصفین: این دو کتاب در «منبه‌الجهال» مذکورند.
  - (پ) تذکره الاعجاز: در کتاب «جواهر الاخبار» از این کتاب ذکر به میان آمده است.
- ۱۲۲۵ق:

(الف) افلاکیه: عبارت کتاب افلاکیه: «بدانکه مشهور میان علما در این زمان ما که سال هزار و دویست و بیست و پنج هجرت است و صلوات خدا بر هجرت‌کننده و آل طاهرین او باد، آن است که...» (محمدکاظم هزارجریبی، نجوم در اسلام: تصحیح رساله افلاکیه، ص ۲۷).

(ب) برهانیه کبری: متن کتاب «برهانیه»: «به اینجا ختم نمودم این رساله را در روز پنجشنبه پنجم ماه ربیع‌الثانی در سال هزار و دویست و بیست و پنج و از خدا می‌طلبم مزد خود را "وَهُوَ حَسْبِي وَنِعْمَ الْوَكِيلُ."» (محمدکاظم هزارجریبی، دلایلی بر اثبات حقانیت مذهب شیعه: تصحیح رساله برهانیه، ص ۲۰۸) «وَهُوَ حَسْبِي وَنِعْمَ الْوَكِيلُ» اشاره است به آیه {حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ} (زمر: ۳۸/۳۹).

(پ) منبه‌الجهال: فرغ منه فی شوال سنه ۱۲۲۵ق (محمدمحسن آقابزرگ تهرانی، الذریعه الى تصانیف الشیعه، ج ۲۲، ص ۳۶۱).
(ت) روحیه: فرغ منها فی الجمادی الثانیه ۱۲۲۵ق (محمدمحسن آقابزرگ تهرانی، الذریعه الى تصانیف الشیعه، ج ۱۱، ص ۱۹۵).
بعد از ۱۲۲۵ق:

- (الف) جواهر الاخبار - هدایه الغافلین - اقناعیه. این سه کتاب بعد از رساله «برهانیه کبری» به رشته تحریر درآمده‌اند.
  - (ب) رساله عرفی: در این رساله به کتاب «الزام‌الملحدین» ارجاع داده است.
  - (پ) البراهین الجلیه: ظاهراً بعد از «برهانیه کبری» نوشته شده است.
- ۱۲۲۸ق: منبه المغرورین: در پایان رساله مذکور است: «به اینجا ختم کردم این رساله را در روز دوم ماه جمادی‌الثانیه در سال هزار و دویست و بیست و هشت. حامداً لله و مصلیاً علی نبیه و آله الطاهرین و لعنة الله علی جمیع اعدائه ابد الابدین و دهر الداهیرین.» (محمدکاظم هزارجریبی، سنجش و نقد فلسفه و عرفان: تصحیح رساله منبه‌المغرورین، ص ۲۳۸)
- بعد از ۱۲۳۰ق: محک‌النبيين - محک‌الایمان. این دو رساله ظاهراً با اختلاف کمی به نگارش درآمده‌اند و بعد از رساله‌های «البراهین الجلیه» و «جواهر الاخبار».

قبل از ۱۲۳۱ق: تحفه‌المجاور: در این رساله برای استادش سیدعلی صاحب ریاض (درگذشته ۱۲۳۱ق) دعای «ادام‌الله مجده» را ذکر کرده است.

«سوّم خوابی است که مولانا آقا سیدعلی ادام‌الله مجده دیده است در تعریف کربلای معلّا. و آن چنان است که جناب سید می‌فرماید.» (محمدکاظم هزارجریبی، رساله تحفه‌المجاور، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره بازیابی ۴۵۲۷/۶)

برداشت‌ها:

(الف) مقصود از مولانا آقا سیدعلی، سیدعلی طباطبایی صاحب «ریاض‌المسائل» است.

ب) از دعای «ادام الله مجده» که هزارجریبی آورده، دانسته می‌شود که سیدعلی طباطبایی در زمان نگارش رساله «تحفه‌المجاور» زنده بوده است و از آنجا که وفات سید ۱۲۳۱ قمری است، می‌فهمیم که رساله قبل از ۱۲۳۱ قمری نوشته شده است.

۱۲۳۲ق:

الف) ارشادالصبيان: فرغ منه سنة ۱۲۳۲ق (محمدحسن آقابزرگ تهرانی، الذریعة الى تصانیف الشيعة، ج ۱، ص ۵۱۴).
ب) جبر و اختیار: فرغ منها فی ۱۵ ربیع الاول سنة ۱۲۳۲ق (محمدحسن آقا بزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشيعة، ج ۱۲، ص ۲۶۵)

قبل از ۱۲۳۵ق:

الف) در الاخبار و جواهر الآثار: بنابر تاریخی که ناسخ نوشته است (یعنی ۱۲۳۵ قمری)، قطعاً تألیف کتاب قبل از تاریخ نسخه‌برداری بوده است؛ علاوه بر آن در فهرست اول هم آمده است.

ب) آداب العشرة (اول) - آداب نماز یومیة - چهل حدیث - رساله اقناعیه - رساله تاریخیه - تذکره المعاد - ترجمه اعتقادات - تذکره الغافلین - رساله توحیدیه - احتجاجیه - گنج الشفا - رساله مباهله - مجمع الدرر - مناجات قرآنیة - منبه العوام - تفسیر رساله تبرائیة - فصل الخطاب - احوال معاد - منهاج العابدین - رساله ادعیه و زیارات و دعا و مناجات - تحفه بقیة الله: این کتابها در دو فهرست ذکر شده‌اند. بنابر این قطعاً قبل از سال ۱۲۳۵ق تألیف شده‌اند.

۱۲۳۶ق: فواید لطیفه - دره صافیه

در مورد باقی کتابها و رساله‌ها تاکنون اطلاعات مفیدی که بتوان برای تعیین احتمالی تاریخ نگارش آنها استفاده کرد، به دست نیامده است.

با توجه به دستاوردهای ذکر شده، هرچند این تاریخها قطعی نبوده و ممکن است دستخوش دگرگونی و تغییراتی شوند اما ظاهراً مجموعه‌های حجیم مانند: «فضایل ائمه^ع» و «معارف الانوار» و «تذکره الاعجاز» و «مجمع الفصایح» و «تذکره الفتن» از آثار ابتدایی هزارجریبی بوده و پس از آن به‌ویژه بین سال‌های ۱۲۲۵ تا ۱۲۳۵ق تعداد قابل توجهی از آثار با موضوعات مختلف و بیشتر در قالب رساله‌های کم‌حجم و کوچک‌تر از دل همین آثار به رشته تحریر درآمده است.

۸.۴. تاریخ کتابت

از آنجا که سال وفات هزارجریبی بنابر تحقیق ۱۲۳۶ قمری است، اگر کاتبان یا نساخ تاریخی بعد از این تاریخ را برای اتمام کتابت اثر ذکر نمایند گویای این است که تاریخ مذکور، تاریخ کتابت و نسخه‌برداری توسط کاتب است نه تاریخ تألیف کتاب. در انتهای رساله «فواید لطیفه» کاتب چنین نوشته است: «غیر این فایده، آنها که پیش از این فایده [نوشته شد] از تألیفات آخوند مرحوم مغفور مبرور بود [...]». تاریخ ماه ربیع‌الآخر سنة ۱۲۳۷. (محمدکاظم هزارجریبی، در مکتب اسلام: تصحیح رساله فواید لطیفه، ص ۱۰۷-۱۰۸)، روشن می‌گردد که تاریخ ۱۲۳۷ قمری، تاریخ کتابت است نه تألیف. کاتب در عبارت فوق از واژه «مرحوم مغفور» استفاده کرده است. از این واژه استنباط می‌شود که در «ربیع‌الآخر (ربیع‌الثانی) سنة ۱۲۳۷» محمدکاظم هزارجریبی وفات کرده است.

۹.۴. چند عنوان برای یک اثر

در تحقیق و تصحیح آثار هزارجریبی روشن شد که برخی از آثار وی دارای چند عنوان هستند:
الف) نام دیگر رساله «عدلیه»، «جبر و اختیار» است.

ب) در برخی از کتب پیشینیان و رساله «فهرست کتب»، اثری از هزارجریبی با عنوان «فواید التنزیل» نام برده شده است. در بررسی‌هایی که انجام شد، به‌دست آمد رساله مذکور همان رساله «خواص القرآن» است؛ زیرا در اواخر رساله «خواص القرآن»، از آن با عنوان «فواید التنزیل» نام برده شده است. مشکلی که در میان است آنکه هزارجریبی در «فهرست کتب»، «فواید

التنزیل» را در قسمت کتب عربی جای داده است (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی فهرست کتب، قم، کتابخانه طبسی "امام رضا"، شماره بازیابی: ۶۰۰/۱۵)؛ درحالی که «خواص القرآن» به فارسی است.
 پ) رساله «آداب نماز یومیّه و دعای منقوله در آن» همان رساله «وضو و نماز» است.
 ت) رساله «احتجاجیه» همان رساله «احتجاجات النبی» است.

۱۰،۴. لزوم جداسازی مطالب غیرمرتبط

به دو نمونه اشاره می‌شود:

الف) در انتهای رساله «جدلیه»، هزارجریبی مطالبی را درباره فضایل علامه بحرالعلوم آورده است که هیچ ارتباطی به مناظره و جدل نداشت. فهرست‌نویسان مطالب و ملحقات مزبور را با رساله «جدلیه» فهرست کرده‌اند. لازم است برای استفاده محققان و پژوهشگران و بازیابی در جست‌وجوهای کتابخانه‌ای و اینترنتی، ملحقات مزبور به‌صورت مجزا عنوان‌گذاری شده و فهرست شوند.

ب) رساله کوچکی در انتهای رساله «توحیدیه» آمده است و فهرست‌نگار به آن هیچ اشاره‌ای نکرده است. ممکن است رساله مذکور را بخشی از رساله توحیدیه دانسته باشد. نوع نگارش رساله مذکور، شبیه به آثار هزارجریبی است و با توجه به قرائن، از رساله «توحیدیه» نیست. رساله «توحیدیه» متعلق به کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی به شماره ۴۳۷۰/۶ است.

۵. پیرامون زندگی شخصی نویسنده

۱،۵. فرزند و سن و سال آن

الف) شیخ آقا بزرگ تهرانی در «طبقات اعلام الشیعه» آورده که شیخ محمدکاظم، دختری داشته که کتب و رساله‌هایش به ایشان رسیده است ولی در اینکه محمدکاظم دارای فرزند پسری بوده یا نه، در هیچ کتاب و فهرستی سخنی به میان نیامده است. مرحوم هزارجریبی در ابتدای تمامی آثار، خود را محمدکاظم بن محمدشفیع هزارجریبی معرفی کرده است مگر دو کتاب: - یکی از آن‌ها مربوط به اوایل اشتغال وی به تألیف می‌باشد یعنی کتاب «مجمع الفصایح لارباب القبایح» در سال ۱۲۰۴ ق. هزارجریبی در ابتدای رساله می‌نویسد: «فیقول الفقیر الجانی المحتاج الی رحمه الله الملك الغنی ابومحمد، کاظم بن شفیع افضل ما یجب بعد معرفه الرب...» (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی مجمع الفصایح لارباب القبایح، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه: ۱۰۴۲۹/۲)

- و دیگری کتاب فقهی‌اش «عماد العمل و العاصم عن الخطأ و الزلل» که ظاهراً در سال ۱۲۲۲ ق آن را نگاشته است. در آن رساله چنین می‌گوید: «اما بعد فیقول القاصر الجانی... ابومحمد، کاظم بن شفیع...»

و نیز در صفحه آخرین «عمادالعمل» می‌نویسد: «قد تمت هذه الرسالة بید مؤلفها الجانی ابومحمد، کاظم بن شفیع الراجی الی رحمه ربه الماجد الغنی...» (محمدکاظم هزارجریبی، نسخه خطی عماد العمل و العاصم عن الخطأ و الزلل، نجف اشرف، مکتبه کاشف الغطاء، شماره نسخه: ۱۰۱۵)

در عربی، سه گونه عنوان و نام برای اشخاص وجود دارد: اسم: محمد؛ لقب: امیرالمؤمنین؛ کنیه: ابومحمد. غالباً در ترکیب کنیه، نام فرزند آورده می‌شود. از این عبارتها به‌دست می‌آید که کنیه او ابومحمد بوده و نام فرزندش هم محمد و این پسر قبل از سال ۱۲۰۴ ق به دنیا آمده است.

ظاهراً این فرزند، همان پسری است که در برخی مسموعات از بازماندگان ایشان، به ملا محمد قاضی مشهور است. البته سؤالی پیش می‌آید و آن اینکه، اگر به‌راستی هزارجریبی دارای فرزند پسری با نام محمد باشد، آیا شایسته نبود که مکتوبات و نوشته‌های هزارجریبی در نزد ایشان باشد؟

ب) مرحوم آقابزرگ در «الذریعه» در مدخل مربوط به کتاب «مجمع الدرر» مرحوم هزارجریبی می‌نویسد: «این کتاب را در کتابخانه شیخ عبدالحسین تهرانی دیدم که روی آن نوشته بود که برسد در کربلا به دست فرزندش مولی محمدکاظم و از این

عبارت معلوم می‌شد کتاب‌هایش بعد از او به دخترش انتقال داده شده است». رأیته فی کتب الشیخ عبد الحسین الطهرانی الحائری، مکتوب علیه أنه یصل فی کربلاء بید ابنه المولی محمد کاظم، فیظهر منه أن کتبه انتقلت بعده إلى ابنته (محمد محسن آقابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۲۰، ص ۲۸).

این عبارت ابهامات زیادی دارد:

آیا مولی محمد کاظم نام فرزند شیخ عبدالحسین است یا فرزند ملا محمد کاظم هزارجریبی است؟ که از قضا نام او هم محمد کاظم است!

آیا منظور از عبارت عربی «یصل فی کربلاء بید ابنه المولی محمد کاظم» این است که برسد به دست فرزندش مولی محمد کاظم یا اینکه برسد به دست فرزند مولی محمد کاظم؟

هم‌چنین منظور از «انتقلت إلى ابنته» منظور دختر شیخ عبدالحسین تهرانی است یا دختر ملا محمد کاظم هزارجریبی؟ شاید بتوان از متن دیگر آقابزرگ در کتاب «طبقات اعلام الشیعة» مقصود وی را روشن نمود. ایشان می‌نویسد: «ملا محمد کاظم بن محمد شفیع هزارجریبی... برخی کتاب‌هایش را به عاریه (امانت) می‌داده و بر آن‌ها نوشته بود که در کربلاء به فرزند مرحوم مؤلف در سال ۱۲۳۸ ق رسیده است. معلوم می‌شود مؤلف پیش از آن از دنیا رفته است، و بعد از آن به دخترش انتقال یافته است». المولی محمد کاظم بن المولی محمد شفیع الهزارجریبی... واستعیر بعض تصانیفه، وکتب علیه أنه یوصل فی کربلاء إلى ید ابنه المرحوم المؤلف فی سنة ۱۲۳۸ هـ، فیظهر منه وفاته قبل [ذلک]، وأنه انتقلت کتبه إلى ابنته. (محمد محسن آقا بزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشیعة، ج ۱۲، ص ۲۶۵)

این دو عبارت علاوه بر اینکه از وجود پسر سابق‌الذکر هزارجریبی حکایت می‌کند، خبر از داشتن دختری هم می‌دهد که کتاب‌های پدرش را بعد از برادر در اختیار داشته است.

۲.۵. سال وفات

در منابع مختلف سال وفات مرحوم هزارجریبی به صورت مختلف گزارش شده است. محققان سال وفات ایشان را سال ۱۲۳۴ قمری (جعفر سبحانی، ادوار الفقه الإمامی، ص ۲۹۴) و حدود سال ۱۲۳۵ قمری (جعفر سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱۳، ص ۶۲۴؛ جعفر سبحانی، معجم طبقات المتکلمین، ج ۵، ص ۱۷۷) و سال ۱۲۳۶ قمری (محمد حسن مصطفی الکلیدار آل طعمه، مدینه الحسین مختصر تاریخ کربلاء، ج ۳، ص ۱۶۱) و سال ۱۲۳۷ قمری (سید حسن امین، مستدرکات اعیان الشیعه، ج ۴، ص ۱۵۹) ذکر کرده‌اند.

تعیین تاریخ دقیق سال وفات ایشان به این راحتی ممکن نیست اما با توجه به عبارت کاتب و ناسخ که در انتهای کتاب «فوائد لطیفه» نوشته است: «غیر این فایده، آن‌ها که پیش از این فایده [نوشته شد] از تألیفات آخوند مرحوم مغفور مبرور بود [...]». تاریخ ماه ربیع‌الآخر سنه ۱۲۳۷». (محمد کاظم هزارجریبی، در مکتب اسلام: تصحیح رساله فواید لطیفه، ص ۱۰۷-۱۰۸)، روشن می‌گردد که قطعاً قبل از این تاریخ از دنیا رفته است.

و چون در همان کتاب تصریح کرده: «حالا که سال هزار و دویست و سی و شش است قریب به هزار سال است که عرش تا ثری به برکت آن جناب بر پا است» (محمد کاظم هزارجریبی، در مکتب اسلام: تصحیح رساله فواید لطیفه، ص ۴۲)، معلوم می‌شود هر تاریخی قبل از ۱۲۳۶ ق نادرست است. بنابراین سال وفات ایشان حد فاصل ۱۲۳۶ ق تا ماه ربیع‌الآخر (الثانی) ۱۲۳۷ ق می‌باشد.

اگر به این دو مطلب، عبارت کتاب «مدینه الحسین مختصر تاریخ کربلاء» را بیفزاییم متوجه می‌شویم که مرحوم هزارجریبی در ماه‌های اولیه سال ۱۲۳۶ ق در اثر بیماری فراگیر در کربلاء از دنیا رفته است: فی اوائل سنة ۱۲۳۶ ق وفد من الهند إلى العراق مرض لا يعرف اسمه و لا دواؤه... و انتشر فی بداية الامر فی المدن الواقعة علی الخلیج العربی ثم سری منها إلى بصره و منها إلى الحلة فکربلاء و النجف فمات فی هذه الوباء الذی عرف اسمه فیما بعد باسم الکولیرا او الهواء الاصفر او الهیضة خلق کثیر فی کربلاء و نجف یقدر عددهم بخمسة الف شخص... و من الاعلام الذین وافتهم المنیة بهذا المرض الفتاک فی کربلاء العلامة المولی

محمد کاظم بن محمد شفیع الملقب بالهزار [جریبی] و دفن فی الصحن الحسینی الشریف. (محمدحسن مصطفی الکلیدار آل طعمه، مدینه الحسین مختصر تاریخ کربلا، ج ۳، ص ۱۶۱)

بنابراین، با توجه به تاریخ‌هایی که در آثار فهرست‌نویسان و شرح‌حال‌نگاران آمده و همچنین توسط شخص «هزار جریبی» در لابه‌لای آثارش ذکر شده است، سال وفات ایشان ۱۲۳۶ قمری است. متأسفانه در برخی از محافل علمی دولتی و غیردولتی، همچون فیپای کتابخانه ملی، سال وفات وی ۱۲۳۴ قمری نگاشته شده است.

۳.۵. اشاره به نام جدّ

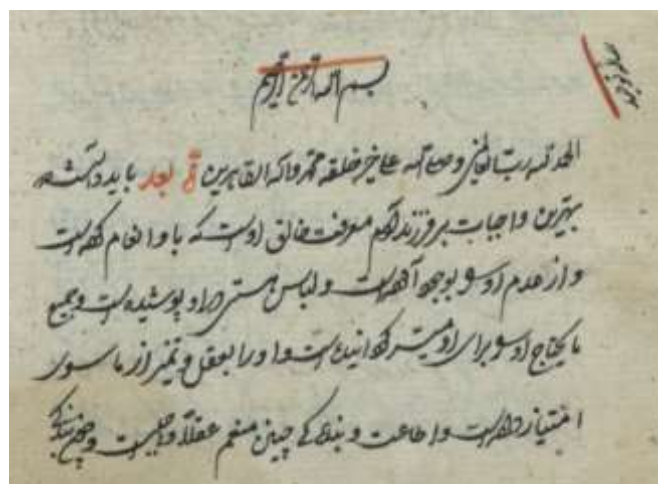
هزار جریبی در یکی از کتاب‌های خود با نام «حجة الیقین» به نام جدش نیز تصریح می‌کند:

«اما بعد چنین گوید بنده خاطی محمدکاظم بن محمدشفیع بن محمدرضای هزار جریب (هزار جریبی) مازندرانی که به زیارت حضرت صاحب‌الامر# می‌رفتم در بین راه...»

حجة الیقین (ترجمه حدیث قدسی و چهل سوره از تورات). نسخه‌ای از آن در بین نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه حضرت فاطمه معصومه ÷ موجود است.

۶. دست خط و اثر مهر

در بین نسخه‌های خطی موجود از مکتوبات هزار جریبی، قرینه‌ای دال بر دستخط مؤلف به دست نیامد. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی مرعشی نجفی، فهرست‌نویس (سیداحمد حسینی) احتمال داده که نسخه شماره ۴۳۷۰ به خط هزار جریبی باشد (سیداحمد حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۱۱، ص ۳۷۰-۳۷۴). شماره مذکور مجموعه‌ای است که حاوی هشت رساله از هزار جریبی است: الاحادیث القدسیه؛ افلاکیه؛ روحیه؛ تحفه‌المجاور؛ برهانیه جلیه فی تفضیل آل محمد علی جمیع البریه؛ توحیدیه؛ عدلیه؛ اقناعیه.

سند ۳

نمونه دستخط محمدکاظم هزار جریبی

کتابخانه مرعشی نجفی

نسخه خطی رساله توحیدیه، شماره ۴۳۷۰/۶

دستیابی به «نقش مهر» مرحوم هزارجریبی در یکی از آثارش و خوانش آن علی‌رغم ریختگی‌هایی که داشت و تجزیه و تحلیل آن انجام شد. سجع روی مهر: «بنده آل محمد کاظم».

سند ۴

نقش مهر:

بنده آل محمد کاظم

نتیجه‌گیری

محمدکاظم هزارجریبی استرآبادی، از نویسندگان پرکار شیعی بوده که در حوزه‌ی الاهیات به‌ویژه نقل (قرآن و روایات)، آثاری را به یادگار گذاشته است. از آنجا که در زمان ایشان (قرن دوازدهم و سیزدهم)، سازمان‌ها و مؤسساتی برای ثبت تاریخ و کیفیت نگارش کتاب‌ها وجود نداشت، ابهاماتی درباره‌ی رساله‌ها و آثار ایشان وجود دارد. هزارجریبی در آثار خود گزارشاتی را از دیگر کتب خویش و همچنین اساتید و اطرافیانش ارائه داده است که حاوی اطلاعات مفید تاریخی است. در این مقاله برخی از اطلاعات ذکرشده، جمع‌آوری و پردازش شده است. آنچه در نوشتار حاضر گرد آمده، تمام مطلب نیست و با بررسی و تصحیح آثار دیگر هزارجریبی که در قالب نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود، اطلاعات جدیدی که تکمیل‌کننده اطلاعات کنونی است، به‌دست خواهد آمد.

منابع

الف) آثار چاپ‌شده

۱. قرآن کریم.
۲. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، ۱۴۳۰ق، طبقات اعلام الشیعه، بیروت، نشر دار احیاء التراث العربی، چ اول.
۳. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، ۱۴۰۳ق، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت، نشر دارالاضواء، چ سوم.
۴. امین، سیدحسن، ۱۴۰۸ق، مستدرکات اعیان الشیعه، بیروت، نشر دار التعارف للمطبوعات، چ اول.
۵. حسینی اشکوری، سیداحمد، ۱۳۶۴ش، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله مرعشی، زیر نظر: سیدمحمود مرعشی، قم، ناشر: کتابخانه آیت‌الله مرعشی &، چ اول.
۶. سبحانی، جعفر، ۱۴۲۴ق، ادوار الفقه الإمامی، قم، نشر مؤسسه امام صادق، چ اول.
۷. سبحانی، جعفر، ۱۴۲۴ق، معجم طبقات المتکلمین، قم، نشر مؤسسه الامام الصادق، چ اول.
۸. سبحانی، جعفر، ۱۴۱۸ق، موسوعة طبقات الفقهاء، قم، نشر مؤسسه الامام الصادق، چ اول.
۹. صدر، سیدحسن، ۱۴۲۹ق، تکملة امل الامل، محقق: حسین علی محفوظ و عبدالکریم الدباغ و عدنان الدباغ، بیروت، دارالمورخ العربی، الطبعة الاولى.

۱۰. صفری، علی اکبر، ۱۳۹۳، جشن نامه آیت الله رضا استادی، «فهرست خودنوشت ملا محمدکاظم هزارجریبی»، به کوشش: رسول جعفریان، قم، نشر مورخ با همکاری کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، چ اول، ص ۹۰۷-۹۱۹.
۱۱. طبرسی نوری، حسین بن محمدتقی، ۱۳۸۴ش، نجم الثاقب: در احوال حضرت ولی عصر صاحب العصر والزمان بقیه الله الاعظم #، محقق: صادق برزگر، قم، نشر مسجد مقدس جمکران، چ دهم.
۱۲. طبرسی نوری، حسین بن محمدتقی، ۱۴۱۲ق، دارالسلام فیما يتعلق بالرؤیا و المنام، بیروت، نشر دارالبلاغه، چ دوم.
۱۳. قمی، عباس، ۱۳۸۵ش، الفوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة، قم، نشر بوستان کتاب، چ اول.
۱۴. الکلیدار آل طعمه، محمدحسن مصطفی، ۱۴۳۷ق، مدینه الحسین مختصر تاریخ کربلا، کربلا، نشر مرکز کربلا للدراسات و البحوث.
۱۵. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۵ش، احوال مردگان در قبرستان وادی السلام، مقدمه تصحیح و حواشی: علی قنبریان، تهران، نشر درخت زندگی، چ اول.
۱۶. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۶ش، نجوم در اسلام؛ تصحیح رساله افلاکیه، تصحیح و تعلیقات: علی قنبریان، تهران، نشر میراث فرهیختگان، چ اول.
۱۷. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۵ش، مجموعه آثار محمدکاظم هزارجریبی (خواص القرآن)، مقدمه تصحیح و حواشی: علی قنبریان (فیاض)، تهران: درخت زندگی، چ اول.
۱۸. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۸ش، نقد و مذمت حافظ شیرازی: تصحیح و احیاء رساله منبه الجهال، تصحیح و تعلیقات: علی قنبریان و علیرضا لیاقتی هزارجریبی، سفارش دهنده: مؤسسه فرهنگی هنری «نوین پژوهش فیاض، تهران: میراث فرهیختگان، چ اول.
۱۹. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۷ش، فضایل و کرامات علامه سید محمد مهدی بحر العلوم، مصحح و محشی: علی قنبریان، مقدمه: علیرضا لیاقتی، تهران، نشر میراث فرهیختگان، چ اول.
۲۰. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۸ش، سنجش و نقد فلسفه و عرفان: تصحیح رساله منبه المغرورین، مصحح و محشی: علی قنبریان، مقدمه: علیرضا لیاقتی، سفارش دهنده: مؤسسه فرهنگی هنری نوین پژوهش فیاض، تهران، نشر میراث فرهیختگان، چ اول.
۲۱. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۷ش، در مکتب اسلام: تصحیح رساله فواید لطیفه، تصحیح و تعلیقات: علی قنبریان، مقدمه: علیرضا لیاقتی هزارجریبی، تهران، نشر میراث فرهیختگان با همکاری و نظارت: مؤسسه فرهنگی هنری «نوین پژوهش فیاض»، چ اول.
۲۲. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۵ش، احوال مردگان در قبرستان وادی السلام، مقدمه تصحیح و حواشی: علی قنبریان، تهران، نشر درخت زندگی، چ اول.
۲۳. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۶، دلایلی بر اثبات حقانیت مذهب شیعه: تصحیح رساله برهانیه، تصحیح و تعلیقات: علی قنبریان و علی کریمی، تهران، نشر میراث فرهیختگان: با همکاری و نظارت مؤسسه فرهنگی هنری نوین پژوهش فیاض، چ اول.
۲۴. هزارجریبی، محمدکاظم، ۱۳۹۶ش، پنج رساله از محمدکاظم هزارجریبی: محک النبیین فی شأن امیرالمؤمنین x سلمانیه محک الایمان رافعة التوهم ناشناخته، تصحیح و تعلیقات: علی قنبریان، تهران، نشر میراث فرهیختگان، چ اول.
۲۵. هزارجریبی استرآبادی، محمدکاظم، ۱۳۹۵ش، مجموعه آثار محمدکاظم هزارجریبی: کاشف العدل اقناعیه برهانیه، مصحح و محشی: علی قنبریان و علی کریمی، تهران، نشر صبا، چ اول.

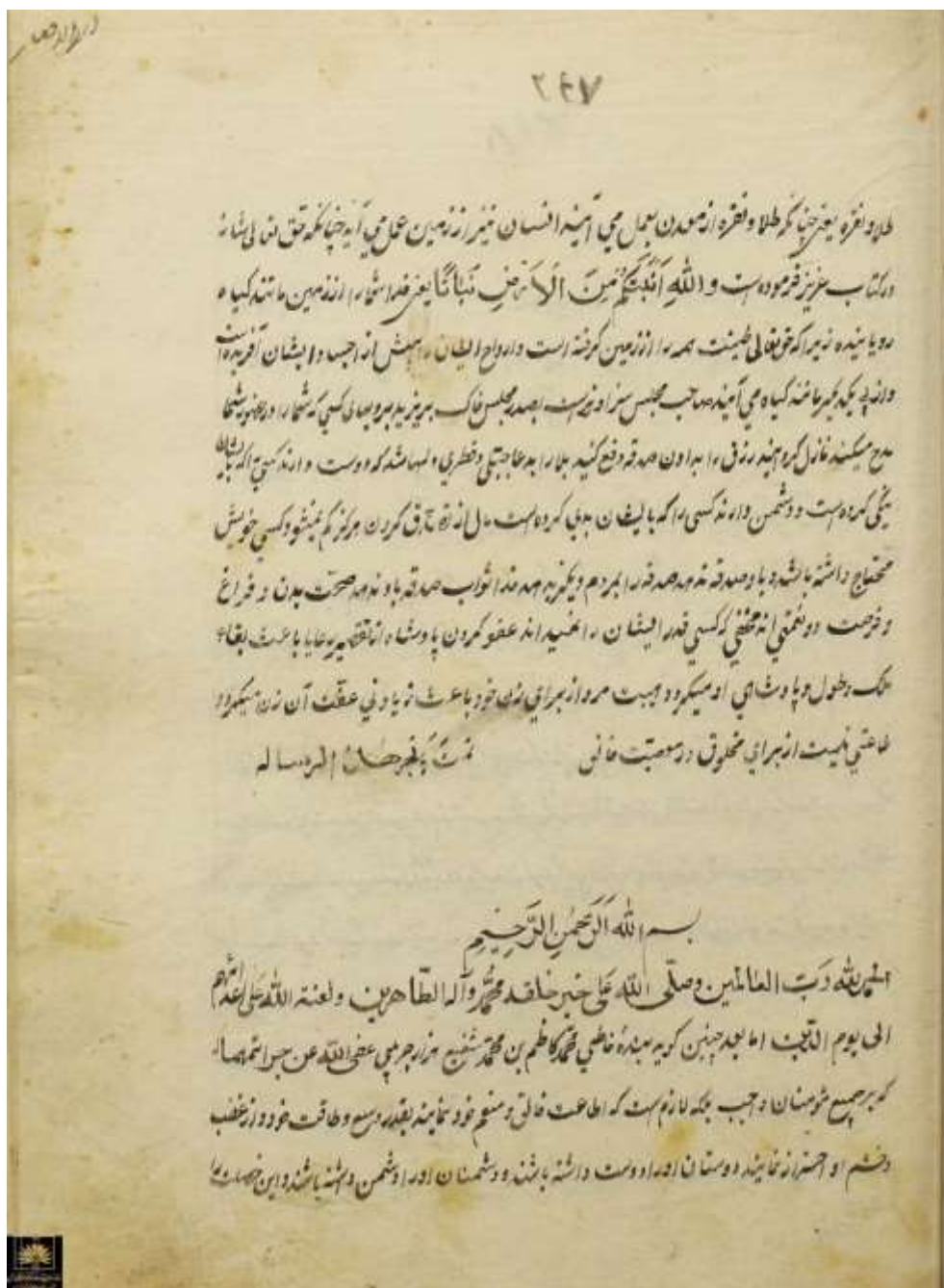
ب) نسخه های خطی

۲۶. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی جدلیه، تهران، کتابخانه ملی، شماره نسخه: ۵-۱۴۶۲۸.
۲۷. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی تحفه المجاور، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه ۴۵۲۷/۶.

۲۸. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی تحفةالمجاور، تهران، کتابخانه مروی، شماره نسخه: ۹۲۴/۳.
۲۹. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی تحفةالمجاور، تهران، کتابخانه مروی، شماره نسخه: ۹۵۲/۳.
۳۰. هزارجریبی، محمدکاظم، رساله خطی فواید لطیفه، قم، فیضیه، شماره نسخه: ۱۲۳۹/۶.
۳۱. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی منبئه المغرورین، تهران، کتابخانه ملی، شماره نسخه: ۵۳۲۱۴۹.
۳۲. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی فهرست کتب، قم، کتابخانه طبسی (امام رضا)، شماره نسخه: ۶۰۰/۱۵.
۳۳. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی عماد العمل و العاصم عن الخطأ و الزلل، نجف اشرف، مکتبه کاشف الغطاء، شماره نسخه: ۱۰۱۵، زبان: عربی.
۳۴. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی مجمع الفصایح لارباب القبایح، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره نسخه: ۱۰۴۲۹/۲، زبان: عربی.
۳۵. هزارجریبی، محمدکاظم، نسخه خطی کنزالفوائد، قم، کتابخانه طبسی (امام رضا)، شماره نسخه: ۳۶۶/۱.

پ) پایگاه های اطلاع رسانی

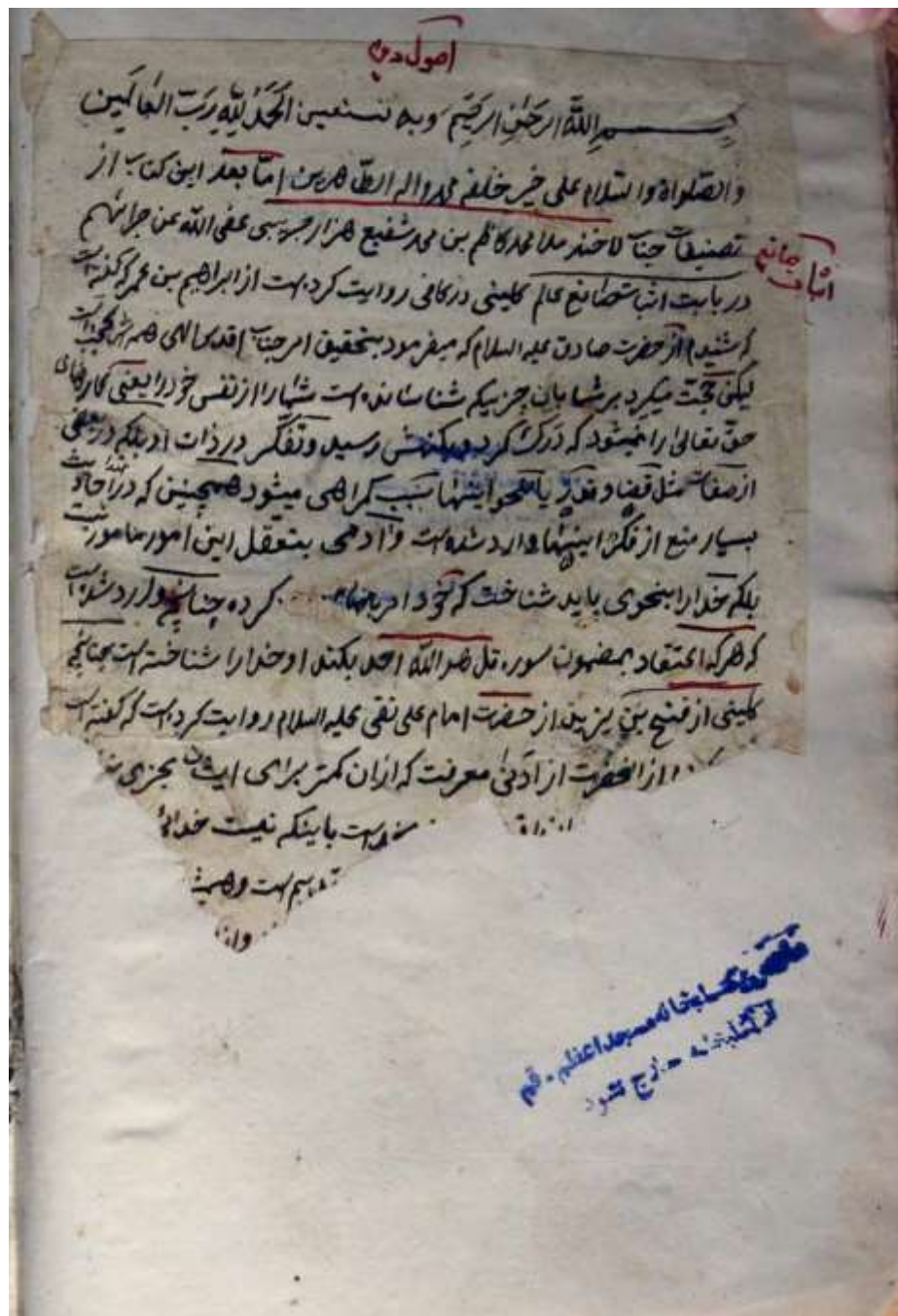
۳۶. پایگاه اطلاع رسانی: <http://www.emamat.ir>

سند ۱

صفحه اول نسخه خطی «منته المغرورین»

کتابخانه ملی، ش: ۵/۳۲۱۴۹

سند ۲

صفحه اول نسخه خطی «اثبات الصانع و اصول دین»

شماره: ۴۱۴/۱، قم، کتابخانه مسجد اعظم